

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/86/8-12>

Mahirə Nağı qızı Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya elmləri doktoru
huseynova.mahira@yandex.ru

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVAN”INDA SÖZLƏRİN TARİXİ ÇOXMƏNALILIĞI

Xülasə

Çağdaş dövrdə olduğu kimi, qədim dövrlərdə də sinonimlik, antonimlik, omonimlik polisemiya ilə bağlı hadisədir. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında çoxmənalılığa xidmət edən leksik-semantik söz qruplarının əmələgəlmə yolları rəngarəngdir. Sinonim, antonim, omonim vahidlərin əksəriyyəti mənşə etibarilə dövrün ayrı-ayrı türk ləhcələri hesabına yaranıb, formalaşmışdır. Sinonim, omonim, antonim sözlər də “Divan”ı zənginləşdirən semantik söz qruplarından olub, bəziləri mənşəcə alınma sözlərə aiddir və bunlar olduqca azlıq təşkil edir. Tarixi dövrlərdə də çoxmənalılıq keyfiyyəti sözə bir neçə sinonimik, omonimik, antonimik cərgəyə daxil olmağa şərait yaratmışdır. Bu semantik söz qruplarının zənginləşməsində rəngarəng forma və mənələrə malik olan sözlər, nitq vahidləri olduqca mühüm rol oynamışlar. Məqalədə daha çox sinonimlərə diqqət yetirilir və onu yaradan qədim söz formalarının mənələrindən danışılır, çağdaş türkcələrdə onların mənələri, formaları müqayisə edilir.

Açar sözlər: polisemiya, “Divan” qədim türk ləhcələri, sinonim sözlər, leksik-semantik söz qrupları

Mahira Naghi Huseynova
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philological Sciences
huseynova.mahira@yandex.ru

Abstract

As in modern times, synonymy, antonymy, homonymy in antiquity are phenomena associated with polysemy. In the "Divan" of Mahmud Kashghari, there are colorful ways of forming lexical-semantic groups of words that serve polysemy. Most synonymous, antonymous, homonymous units were created and formed at the expense of separate Turkic dialects of that time. Synonymous, homonymous, antonymous words are part of the semantic groups of words that enrich the "Divan", and some of them belong to borrowed words, and they are quite a minority. In historical times, the quality of polysemy allowed the word to enter into several synonymous, homonymous and antonymic rows. A very important role in the enrichment of these semantic phrases was played by words with colorful forms and meanings, speech units. The article pays more attention to synonyms and talks about the meanings of the ancient word forms that form it, and also compares their meanings and forms in the modern Turkish language.

Keywords: polysemy, "Divan" ancient Turkish dialects, synonymous words, lexical-semantic word groups

Giriş

Qədim türk dili və ləhcələri zəngin çoxmənalılıq xüsusiyyətlərinə malik olmuş, bu da onun lüğət tərkibindəki sözlərin elastikliyini, çevikliyini, ifadəliliyini səciyyələndirən keyfiyyətlərdən biri kimi xarakterizə olunmalıdır. Çoxmənalılıq keyfiyyət və xüsusiyyətinə malik qədim leksik vahidlər

məna çaralarına görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənilirlər. Müəyyən bir sözün tarixi dövrlərdəki çoxmənalılığı ilə çağdaş türkcələrlə müqayisəli linqvistik təhlili bu keyfiyyətləri əsaslı şəkildə aydınlaşdırır bilər. Məsələn, “Divan”da “çalmaq” feili ilə bağlı 3 leksik vahid, yaxud hərəkət məzmununu özündə ehtiva etdirən söz qeydə alınmışdır: 1) “Çaldı: ol anı *çaldı*” = o onu yerə çaldı, məğlub etdi (Kasğari, II cild, 2006:50). “Çalmaq” sözü Azərbaycan dilinin Çəmbərək və Cəbrayıl şivələrində həm qədim formasını, həm də mənasını qoruyub saxlamışdır: – Əhməd oğlun yaman *çaldı* böyünnəri (1999:90). 2) “Çaldı: “Ol sözüg məninq kulakka *çaldı* = o, sözü mənim qulağıma eşitdirirdi”. Bu söz məsələdə də işlənmişdir: Çarsa tütnür, *çalsa* bilnür = çaxmaq çaxılsa, tüstü çıxar, söz qulağa çatsa, bilinər, arzu-dilək anlaşılar” (Kasğari, II cild, 2006:50). Azərbaycan dilinin dialekt arealı üçün qədim “kulanka çaldı” (qulağın söz eşitməsi) xarakterikdir. Fikrimizcə, bu forma və məna Novruz bayramında qulan salına gedərkən eşidilən sözün arzu-diləkcə anlaşılması kimi başa düşülə bilər. Müasir dövrdə “Qulaq gündə bir söz eşitməsə, kar olar” məsəli qədim formanın dəyişikliyə məruz qalmış ekvivalenti də ola bilər. 3) “Çaldı: tonuğ taş üzə *çaldı* = paltarı yumaq üçün daşa çırpdı”. Bu söz aşağıdakı şeir mətnində də işlədilmişdir:

İtim tutup kudhu *çaldı*,
Anınq tütün kır yoldı,
Basın alıp kudhı saldı,
Boğuz alıb tünəl bağdı”.

İtim onu tutub yerə *çaldı*,
Tüklərin tamam yoldı,
Başından tutub aşağı basdı,
Boğazından yapışıp tamam boğdu
(Kasğari, II cild, 2006:50-51).

Qədim dövrlərdə tonu (paltarı) çay kənarında, bulaq başında yuyarkən onları iri, qəmbər daşlara çırpmaq bir ənənə halı idi və bu ənənə türk xalqlarında çağdaş dövrdə davam etməkdədir. Hazırda Azərbaycanın dağlıq bölgələrində pal-paltarı çay kənarında daha təmiz olmaq üçün ya toqqaşla döyəcəyir, ya da ki, onu aşağı-yuxarı qaldırıb daşa çırpmaqla həyata keçirirlər ki, bu əməliyyat “çalmaq (vurmaq, döyəcləmək, çırpmaq)” sözünün ekstralingvistik əlamətidir. Linqvistik əlamətinə gəldikdə isə “çırpmaq” mənasında bu söz Azərbaycan dilinin dialekt arealı üçün səciyyəvidir. Qədim “çalmaq” feili çağdaş türkcələrdə öz məna postulatlarını daha da genişləndirmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, İsmayilli şivələrində “oğurlamaq, xəlvəti götürmək” anlamında işlənən bu söz eyni mənada “çalmak” şəklində Türkiyə türkcəsində də çıxış edir. Bu söz “oğurlamaq” mənasında başqırd dilində “urlav, saldiriv”, qazax dilində “urlav”, qırğız dilində “ürdö kmtü”, özbək dilində “oğurləmək”, tatar dilində “urlav, urlasu, çaldüri”, türkmən dilində “çilmak, oğurləmək”, tatar dilində “urlav, urlasu, çaldüri”, türkmən dilində “çilmak, oğurləmək”, uyğur dilində “oğurlamak” şəkilləridə işlənir (1993:114-115). Musiqi alətində “çalmaq” sözü Türkiyə türkcəsində, Azərbaycan, özbək, türkmən, qaqauz, uyğur dillərində “çalmak” fonetik tərkibində işlənir (1993:114-115). “Çalmaq” sözünün “süpürmək” mənası Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Cəbrayıl, Göyçay, Mingəçevir, Şəki, Zəngilan dialekt və şivələri, “südü mayalamaq” mənası isə Ağdam, Böyük Qarakilsə, Cəbrayıl, Gədəbəy şivələri üçün səciyyəvidir (1999:90). Bunlardan əlavə “çalmak” sözü Salyan şivəsində həm “oxşamaq, bənzəmək”, həm də “eşitmək, xəbər tutmaq” mənalarını ifadə edir (2007:88). Bir söz üzərində apardığımız tarixi-linqvistik təhlillər göstərir ki, tarixi çoxmənalılıq keyfiyyəti sözə bir neçə omonimik variantda daxil olmağa şərait yaradır və bu keyfiyyət türkcələrin tarixi inkişafı ilə sıx bağlı olan mühüm bir cəhətdir.

İstər tarixi, istərsə də çağdaş türkcələrdə çoxmənalılığı formalaşdıran linqvistik hadisələr omonim, sinonim, antonim sözlərdir və “bu semantik söz qruplarının sərhəd məsələsi birinci növbədə polisemiya asılıdır” (Pylevskaya, 1967:98). Çoxmənalılığı reallaşdıran leksik-semantik söz qruplarının qədim dövrlərdə əmələ gəlmə yolları olduqca müxtəlif və rəngarəngdir. Məsələn, “Divan”da “kök” sözünün 5 mənada işləndiyi göstərilir ki, tarixi omonimliklə səciyyələnən bu

leksik vahidlərin eyni cür səslənib müxtəlif və rəngarəng mənə ifadə etmə xüsusiyyətini linqvistik təhlilə cəlb etmək olduqca maraqlıdır: 1) Müasir dövrdə “göy” fonetik tərkibində “hava, səma” mənasındakı söz lüğətdə “kök” fonetik tərkibində qeydə alınmışdır: ayas kök = açıq hava, açıq göy (Kaşğari, II cild, 2006:182; 1999) Çağdaş türkcələrdə “göy rəngi, göy rəng” mənasında işlənən “göy” sözü “kök” fonetik tərkibində işlənmiş və lüğətdə bu söz lüğətdə sifətin çoxaltma dərəcəsinin morfoloji göstəricisi ilə göstərilmişdir. Kaşğari qeyd edir ki, “rənglərdə və bu şeyin vəsfində mübaliğə, şiddətləndirmə dərəcəsi” yaratmaq üçün bütün türk dillərində sifətin ilk hərfi alınır və onu “p” hərfi artırılır. Bu iş oğuzlada “m” hərfinin vasitəsilə həyata keçirilir. Tunc göy rəngdə olan nəsnəyə türklər “köp kök”, oğuzlar isə “köm kök” deyirlər ki, hər ikisi “gömgöy” mənasındadır (Kaşğari, II cild, 2006:342). 3) “Divan”da “şəhərin dörd yanını saran yaşıl bölgə” anlamında “kök” sözü qeydə alınmışdır: “kənd köki = şəhərin dörd yanında yerləşən bağlar, bostanlar; şəhərin qaraltısı”. Bu sözlə ağacların yaşıllığı murad edilir (Kaşğari, 2006, III cild:139); 4) lüğətdə “yəhər bağı” mənasında digər bir “kök” leksimindən bəhs olunmuşdur: “Kök” sözü həmin dövrdəki bir məsələdə də işlənmişdir: “ər sözü bir, ədhər köki üç = kişi sözü bir olur, yəhər bağı – üç” (kişilik əlaməti sözündən dönməmək, sözünün üstündə durmaq, sözü bir olmaqdır). Eləcə də yəhərin bağı, yəhərin qabırğasının bağı üç olur. Üçdən artıq olsa, deşiyin çoxluğu ucundan yəhərin qaşı qırıqlar, üçdən az olsa, yükə dayanmaz. Bu məsəl verdiyi sözü yerinə yetirməli olan adam haqqında söylənilir” (Kaşğari, II cild, 2006:229). Bu məsəlin müasir ekvivalenti “kişinin sözü bir olar” – deyimidir. 5) Lüğətdə “kök” sözhü “kök, əsil” mənasında izah olunmuşdur: kökünq kim = əslin, kökün kimdir, hansı boydasan? (Kaşğari, II cild, 2006:279). Bütün bu nəzərdən keçirdiklərimiz qədim “kök” sözünün omonim variantlarıdır. İndi isə həmin sözün verdiyi mənaların sinonim variantlarına nəzər salaq: “Yəhər bağı” söz birləşməsinin ikinci komponentindəki “bağ” sözü eyni formada qeydə alınmış, “bağ, düyün, ip, örkən, çatı” mənalarında izah edilmişdir. Qədim dövrdə olduğu kimi Azərbaycan dilinin dialekt arealında “göy” sözünə sinonim olaraq “yaşıl” sözündən istifadə olunur. Müasir Azərbaycan dilində qədim “kök” (öy) sözünün mənə variantları daha da genişlənməmişdir: I. Göy = hava, səma, asiman, ərş; II. Göy = mavi, yaşıl; III. Göy = xəsis, zəllə, simic; IV göy = kal, yetişməmiş; V. Göy = göyümtül, göymtraq, gömgöy, göpgöy, mamitraq, mavimsov, göyümsov; VI. Kök = bitki; kök = ariq, cılız sözlərinə antonim; kök = əsil, soy. Nəsil, boy (Seyidəliyev, Qurbanova, 2003:107).

Qədim “kök” sözünün mənə variantlarını çağdaş türkcələrlə qarşılaşdırmaq və onların həm omonimliyini, həm sinonimliyini, həm də antonimliyini müəyyənləşdirmək olar. “Hava, asiman, ərş, səma, göy” mənasında “Divan”da əksini tapan “kök” sözü heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan müasir qazax, qırğız, özbək, uyğur dillərində işlənməkdədir və sinonim variantları müasir qazax dilində “aspan, avl”, qırğız dilində “asman”, özbək dilində “əsmən”, tatar dilində “hava”, uyğur dilində “asiman” sözləridir. Çağdaş Türkiyə türkcəsində qədim “kök” sözü “göy”, başqırd türkcəsində “kük”, tatar dilində də “kük”, türkmən türkcəsində “göy” fonetik variantlarında çıxış edir (1993:228-229). Kaşğari dövründə “kök” sözünün “kal, yetişməmiş” və yaxud “xəsis, simic” mənaları yaranmamışdır. Bu və ya digər mənalar həmin sözün tarixi inkişafının sonrakı dövrlərinin məhsuludur. Əsasını qədim “kök” sözü təşkil edən çağdaş “göy” sözü Azərbaycan dilinin dialekt arealında, həmçinin qohum türkcələrdə öz mənə postulatlarını genişləndirmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Kalinino şivələrində “kürəkən” mənasında işlənən “göy” sözü İraq türkmən ləhcəsində də eyni mənana çıxış edir (2004:363). “Göy//küəy” – “kürəkən, yeznə” mənası bildirən bu söz demək olar ki, dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində işlənir və qohumluq bildirir. Küyü, küyöo, küen, kuev kimi formalarda Altay dillərində, qazax, qırğız, qapaqalpaq və aözbək dillərinin lüğətlərində qeydə alınmışdır (Bayramov, 2004:285). “Göy” sözünün “yetişməmiş, kal” mənası da Kaşğari dövründə işlənmişdir ki, bu da türkcələrin tarixi inkişafı nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Tarixi dövrlərdə çoxmənalılığı yaradan leksik-semantik söz qruplarından biri də sözlərin sinonimliyidir (10).

Sözlərin tarixi sinonimliyi. “Divan”da eyni mənalı sözün quruluşca müxtəlif variantları olur və bu variantlar tarixi sinonimliyi səciyyələndirir. Məs.: бүdik = hoppanma, oynama, atılıb-düşmə (Kaşğari, I cild, 2006:410); бүдһи = oynamaq, rəqs etmək. Бүһиди: киз бүһиди = çariyə rəqs etdi,

oyladı". "Divan"da qeyd edilir ki, başqası da belədir (bühir – bühimək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: kurtağa *budhik* bilməz, yerim tar ter = qarı oyun bilməz, yerim dardır deyər". Bu söz bir şeyi ən yaxşı şəkildə bacardığını iddia edən, ancaq məqamı çatanda edə bilməyən və müxtəlif uydurmaqlarla işin içindən çıxmağa çalışan adam haqqında söylənir (Kaşğari, III cild, 2006:241). Būdik, bühdi, budhir qədim söz formaları feillərdən ibarət sinonimlərdir.

"Divan"da "əmr. Buyruq, fərman" mənasında "buyruk və "bıruk" sözləri qeydə alınmışdır (Kaşğari, IV cild, 2006:116). Sözüsin sinonim variantının ikincisi, yəni "biruk" sözü XI əsrdə adamları dərəcəsinə görə şahın hüsuruna olan, yer göstərən adamın adı: hacib, təşrisatçı, seremonyustar, qosmeystar. Bu sözün əsl "buyruk"dan gəlir, əmr mənasındadır. Çünki xanın yanına gələnələrə əmr o verir" (Kaşğari, I cild, 2006:380). "Əmr, buyruq" mənasında "Divan"da qeydə alınmış "buyruk" sözü çağdaş dövrdə Türkiyə türkcəsində sinonim variantları ilə "buyruk", Azərbaycan dilində "buyruq, əmr, fərman", başqırd dilində "boyorv, kusıv, boyorok biriv", qazax dilində "buyurmak, amir etüv", qırğız dilində "bıyrü, carlık kılı", özbək dilində "duyurmak", tatar dilində "boyıtık birü, boyıru, amir birü", türkmən dilində "buyurmak, permän bermek", uyuğur dilində "buyurmak" şəkillərində işlənir (1993:86-87). Sinonimlərin tarixiliyi ilə müasirliyinin müqayisəsi göstərir ki, türkcələrin tarixi inkişafı nəticəsində sinonim sözlərin variantları genişlənmiş, çoxüzlü sinonim variantlar yaranmışdır. Müasir dövrdə olduğu kimi, XI əsrdə də sinonim sözlərin əsas xüsusiyyəti eyni məfhumu müxtəlif leksemlərlə ifadə etməsidir: buyun, budun, budhun sinonim sözləri lüğətdə "boy, qövm, ulus" mənasında qeydə alınmışdır. Bu üçüzlü sinonimin sözlərin tarixi variantlarına və mənə çalarına nəzər salaq: Uluş: kəndi Çigillə. Balasağun və onun yaxınlığındakı Arğu şəhərlərinin əhalisi şəhərə "uluş" deyir. Balasağun şəhərinə "Kuz uluş" da deyilir (Kaşğari, I cild, 2006:132). "Xalq" mənasında "budun" sözü şeir mətnində də işlənmişdir: Ərtiş suvın keçsədi, Budun anın ürksüzür = İrtiş suyun keçmək istədi, Xalq bundan ürksüzür" (Kaşğari, I cild, 2006:209). Budun bir ikindinin əvlərin örtədi = xalq bir-birinin evlərini yandırdı (Kaşğari, I cild, 2006:269). Qədim "uluş" sözü Müasir Azərbaycan dilində "xalq, millət, el" sinonim variantları ilə işlənir. Müasir Türkiyə türkcəsində qədim "uluş" sözü "ulus" (s-ş samit əvəzlənməsi ilə) eyni fonetik tərkibdə Azərbaycan dilində işlənir. "Uluş" sözü müasir qazax dilində ult, ulıs, qırğız dilində "ulut, ulus", fonetik tərkibində işlənərək qədim formatı qoruyub saxlamışdır (1993:916-917). Müasir qazax və qırğız dillərində "ult/ulut" fonetik variantları "millət" mənasında işlənir ki, bu söz digər qohum türkcələr üçün univarsalidir. Bu fikri həmin sözün "el, xalq" sinonim dubletləri haqqında da söyləyə bilərik.

"Divan"da "tuluq kimi şeylərin büküntüsü" mənasında sinonim variant yaradan "buğul//biğul//biğuca leksik vahidlər qeydə alınmışdır (Kaşğari, IV cild, 2006:108). Bu qədim formalar Müasir Azərbaycan dilində də öz mənaları ilə "büküntü, qırıntı-çıxıntı, qırış" şəkillərində çıxış edərək sinonim variantlar yaradır. Söz ki, bu forma və mənalar "tuluq və ona bənzər qablar dolarkən əmələ gələn şeylər" haqqında söylənir.

Lüğətdə "yulğunabənzər ağac, dəvələr yeyir" mənasında "yulğuna və malğuna" ikiüzlü sinonim sözlər əks olunmuşdur (Kaşğari, IV cild, 2006:111). "Divan"ın ikinci cildində qeyd olunur ki, "bulğuna" yulğun koluna bənzər kövrək, qırmızı bir ağacdır, dəvələr yeyir, malğuna da deyilir" (Kaşğari, II cild, 2006:477).

"Divan"da "dəvi və dəri kimi şeylərin bürüşməsi" anlamında "burkuğ və buruş" sinonim sözlər qeydə alınmışdır (Kaşğari, IV cild, 2006:113). Sözüsin qədim sinonim variantı "burış" sözü "dəridəki və paltardakı qırış, buruşuqluq" mənasında işlənmişdir. Bu qədim sinonim variantlardan biri dəriyə, digəri isə platara aid edilir.

"Divan"da "islatdırmaq" anlamında "çıylat", "tərlətdirmək" mənasında "çilat" sinonim sözlər əks olunmuşdur ki, bunlardan biri paltara, digəri isə ata aid edilir (Kaşğari, IV cild, 2006:144-145). Türk dillərinin tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq bu qədim sözlər semantik baxımından öz sinonim cərgəsini daha da genişləndirmişdir ki, bunlara nümunə olaraq, "yaş, tər, nəm, nəmiş, höyüş, rütubət, islaq" sinonim variantlarını göstərə bilərik (Seyidəliyev, Qurbanova, 2003:216). Müasir türkcələrin hamısında bu forma və mənalar işlənməkdədir.

Nəticə

Dilin başqa leksik-semantik kateqoriyaları kimi çoxmənalı söz qruplarından olan sinonimlər də tarixi bir hadisədir və Mahmud Kaşğarının “Divan”ında əks olunma və ya qeydə alınma baxımından zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Araşdırmalarımızdan əldə etdiyimiz nəticələr göstərir ki, türk dillərinin inkişafı nəticəsində sinonimik cərgə həm genişlənə bilər, həm də əksinə, onun sərhədi daha məhdud, dar bir şəkil ala bilər. Odur ki, müasir dövrdən fərqli olaraq tarixi dövrlərdəki sinonimik cərgələrin qədim türk lüğətləri üzrə araşdırılmasının, dəyərli nəticələrin əldə edilməsinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat

1. Kaşğari, M. (2006). Divanü lüğat-it-türk. II cild. Bakı: “Ozan”.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (1999). Ankara.
3. Comparative dictionary of Turkish dialects. (1993). Ankara.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı: “Şərq-Qərb”.
5. Pylevskaya, M.F. (1967). Problemy sintakticheskogo roda, yego granitsy i vozmozhnosti vydeleniya dominanty. V sb. «Leksicheskaya sinonimii». Moskva: «Nauka».
6. Kaşğari, M. (2006). Divanü lüğat-it-türk. III cild. Bakı: “Ozan”.
7. Seyidəliyev, N., Qurbanova, T. (2003). Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: “Maarif”.
8. İraq-Türkman ləhcəsi. (2004). Bakı: “Elm”.
9. Bayramov, İ. (2014). Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: “Elm və təhsil”.
10. <http://static.bsu.az/w15/Azerbacan%20DIALEKTOLOGIYASI-2019-352-07.02.2019.pdf>
11. Kaşğari, M. (2006). Divanü lüğat-it-türk. I cild. Bakı: “Ozan”.
12. Kaşğari, M. (2006). Divanü lüğat-it-türk. IV cild. Bakı: “Ozan”.

Göndərildi: 15.10.2022

Qəbul edildi: 15.12.2022